

УДК 340.13:094+349+342.7+341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.3>

АНАЛІЗ ПОЛОЖЕНЬ БУДАПЕШТСЬКОГО МЕМОРАНДУМУ З ТОЧКИ ЗОРУ ЇХ ЕФЕКТИВНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Качмар О.Б.,*аспірантка кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»***Когут М.Г.,***кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Качмар О.Б., Когут М.Г. Аналіз положень Будапештського Меморандуму з точки зору їх ефективної реалізації в умовах повно- масштабної війни.

Визначається основні передумови підписання Україною Будапештського меморандуму. Наведено огляд основних прорахунків, які спричинили укладення Меморандуму. Проаналізовано саму форму міжнародного документа «меморандум» та його юридичну силу. Наведено твердження щодо причин недовіри норм Будапештського Меморандуму та запропоновано шляхи удосконалення безпекових угод.

Досліджується, що підписуючи Меморандум, Україна та її політичне керівництво трактували такий як гарантію безпеки для України, однак фактична війна починаючи з 2014 року та повномасштабне вторгнення з боку терористичного сусіда на сході, викликали ряд питань щодо ефективності такого документа та ще більше питань щодо того як у подальшому мають бути викладені, зафіксовані та передбачені до реалізації механізми, що мають гарантувати реальну безпеку, а не лише нести декларативних характер норм, за порушення яких агресор не понесе справедливого покарання.

В статті аналізується, що підписання Україною Будапештського меморандуму, а також приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї мало ряду передумов, які носили не лише об'єктивний характер, проте цей документ не містить ані гарантій, ані безпеки на забезпечення, яке було викликано з точки зору його представлення.

Також в статті наведено аргументи з приводу того, що основною помилкою, що привела Україну до тих наслідків, які зараз переживають українське суспільство фактично є слабка правова свідомість останнього, яка плекалася маріонетковими політиками і цілеспрямовано просувалась. Планомірне ослаблення армії на-

шої держави, знищення військово-промислового комплексу та наступна агресивна експропріація української культури та самоідентифікації були чітко запланованими агресором, з метою реалізації ним своїх терористичних і загарбницьких намірів. Дана стаття покликана покласти початок науковому дослідженню безпекових угод як форми міжнародного гарантування захисту всім сторонам таких домовленостей, не залежно від їх значення на політичній арені.

Ключові слова: Будапештський Меморандум, безядерний статус України, збройна агресія, повномасштабна війна, міжнародні механізми гарантування угод.

Kachmar O.B., Kohut M.H. Analysis of the provisions of the Budapest Memorandum from the point of view of their effective implementation in conditions of full-scale war.

The main prerequisites for signing the Budapest Memorandum by Ukraine are defined. An overview of the main miscalculations that led to the conclusion of the Memorandum is provided. The very form of the international document "memorandum" and its legal force have been analyzed. Statements are made regarding the reasons for the ineffectiveness of the norms of the Budapest Memorandum and ways of improving security agreements are proposed.

It is investigated that when signing the Memorandum, Ukraine and its political leadership interpreted it as a security guarantee for Ukraine, but the actual war since 2014 and the full-scale invasion by the terrorist neighbor in the east have raised a number of questions about the effectiveness of such a document and even more questions about how in the future, mechanisms must be laid out, fixed and foreseen for implementation, which should guarantee real security, and not only bear the declarative nature

of norms, for the violation of which the aggressor will not suffer a fair punishment.

The article analyzes that Ukraine's signing of the Budapest Memorandum, as well as its accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, had a number of preconditions that were not only objective in nature, but this document contains neither guarantees nor security for the provision that was called from the point view of its presentation.

The article also provides arguments about the fact that the main mistake that led Ukraine to the consequences that Ukrainian society is currently experiencing is the latter's weak legal consciousness, which was nurtured by puppet politicians and purposefully advanced. The planned weakening of the army of our country, the destruction of the military-industrial complex and the subsequent aggressive expropriation of Ukrainian culture and self-identification were clearly planned by the aggressor, in order to realize his terrorist and invasive intentions. This article is intended to initiate a scientific study of security agreements as a form of international guarantee of protection to all parties to such agreements, regardless of their importance in the political arena.

Key words: Budapest Memorandum, nuclear-free status of Ukraine, armed aggression, full-scale war, international mechanisms for guaranteeing agreements.

Постановка проблеми. 05 грудня 2004 року Україна в особі її Президента та той час – Л.Д. Кучми відписала Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку із вступом України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (далі – «Меморандум», «Будапештський меморандум»), що фактично призвело до ядерного роззброєння України, не забезпечивши натомість жодних реальних механізмів захисту від зовнішнього тиску та агресії.

24 лютого 2024 року, будучи учасником і підписантом Меморандуму, російська федерація розпочала проти України неспровоковану терористичну загарбницьку війну, маючи на міжнародній арені зобов'язання щодо не застосування сили та тиску на нашу державу, а також гарантуючи, що не буде здійснювати жодних збройних нападів, у тому числі із застосуванням ядерної зброї.

Такі події стали закономірним наслідком безпорадності та неефективності міжнародних інститутів, що після Другої світової війни були покликані забезпечити мир та безпеку у світі.

Підписуючи Меморандум, Україна та її політичне керівництво трактували такий як гарантію безпеки для України, однак фактична війна починаючи з 2014 року та повномасштаб-

не вторгнення з боку терористичного сусіда на сході, викликали ряд питань щодо ефективності такого документа та ще більше питань щодо того як у подальшому мають бути викладені, зафіксовані та передбачені до реалізації механізми, що мають гарантувати реальну безпеку, а не лише нести декларативних характер норм, за порушення яких агресор не понесе справедливого покарання.

Метою дослідження є проведення юридичного аналізу положень Будапештського меморандуму з точки зору його фактичної неефективності, у зв'язку із характером його положень та передбачених ними механізмів щодо гарантії безпеки, які не були реалізовані та не забезпечили безпеку України на міжнародній арені, згідно мети, задекларованої досліджуваним документом.

Стан опрацювання проблематики. Серед вітчизняних авторів дослідженням та аналізом положень Будапештського меморандуму займалися О. Белоколов, В. Горбуліна, А. Зленка, І. Лоссовський, С. Толстий, Л. Трофимович, П. Гай-Нижник, А.Й. Француз при цьому основу їх досліджень складає саме юридичний аналіз документу без фактичного врахування наслідків його не ефективності, що мали місце після 24 лютого 2022 року. Серед закордонних вчених темою дослідження займалися такі науковці як John Paull, Łukasz Jureńczyk, Adérito Vicente, Lucia Wirthová, Oxana Schmies, Joanna Przybylak, Maya Khater та інші.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, варто зауважити, що підписання Україною Меморандуму було спричинено рядом передумов, породжених як економічними та політичними обставинами так і обставинами, що зумовлені станом правової свідомості, обізнаності та національної самоідентифікації суспільства молоді на міжнародній арені держави, що мала зберегти свою суб'єктність і незалежність.

Так на шляху до незалежності, якщо оглядати його з точки зору внутрішніх та міжнародних юридичних документів, за їх хронологічним викладом, було проголошено Декларацію про державний суверенітет України 16 липня 1990 року, що остаточно визначила новий курс українсько державності навіть у відриві від «абрєвіатурних» пережитків радянського союзу, у тому числі щодо назви держави (УРСР), 19 листопада 1990 року – підписано Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (набув чинності 14 червня 1991 року), що у свою чергу передбачав взаємне визнання сторонами суверенітету одна одної, передбачав зобов'язання щодо визнання територіальної цілісності у існуючих на дату підписання межах в кордонах СРСР, а

також, 24 серпня 1991 року — проголошену незалежність України.

Станом на дату підписання Меморандуму, з офіційної позиції держави на той час та інформації, що озвучувалась політичним керівництвом України зазначалось, що імперський пережиток на руїнах СРСР, у вигляді росії та в обличчі посадовців кремля, залишив за собою повний контроль над стратегічною ядерною зброєю, розташованою на території України, а також командування військово-космічними військами та їхніми оперативними центрами стеження й управління у Залісцях (Хмельницька обл.) та Євпаторії (Крим).

Вказане, зокрема, підтверджується і положеннями Угоди «Про порядок переміщення ядерних боєприпасів з території України на заводські бази Російської Федерації», а також Протоколом і Додатком до протоколу про процедури та діяльність по контролю за знищенням ядерних боєприпасів на підприємствах промисловості Російської Федерації.

Вказані документи були підготовлені експертами України та Росії у розвитку положень Алма-Атинської Угоди «Про спільні заходи відносно ядерної зброї» від 21 грудня 1991 року і Мінської Угоди між державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав щодо Стратегічних сил від 30 грудня 1991 року. При вивченні документа кидається у вічі неспівставність датування вказаної дати (грудень 1992 року) з датою подання вищезазначеного листа міністра оборони Президентів України (квітень 1992 року), які вказують на те, що у листі міністра було невірно вказані дати і навіть назви таких важливих міжнародних угод України, а саме зазначено 1992-й рік [1, с. 58–60].

Згідно положень Алма-Атинської декларації взаємовідносини між її підписантами мали ґрунтуватись на основі взаємного визнання і поваги до державного суверенітету і суверенної рівності, невід'ємного права на самовизначення, принципів рівноправності і невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили і погрози силою, економічних і будь-яких інших заходів тиску, мирного врегулювання спорів сумлінного виконання зобов'язань та інших загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, а також шляхом визнання і шанування територіальної цілісності одна одної і непорушність існуючих кордонів.

Звісно ж укладення Україною угод із подібним характером домовленостей зумовлювалось «політичним походженням» її лідерів та загальним хитким статусом, коли приналежність до колишнього СРСР все ще вбачалась ілюзорною стабільністю, з боку ж росії такі базувались на самовпевнених надіях на встановленні маріонеткових урядів, що перебуватимуть в підпорядкуванні

північно-східного агресора, замаскованого для свідомості суспільства під державу-партнера. Таким чином, Україна фактично підійшла до втрати свого ядерного статусу, однак, не зважаючи на те, що серед підписантів Будапештського меморандуму були, також Велика Британія та Сполучені Штати Америки це, з огляду на фактичні реалії, не мало своїм наслідком реального фактичного гарантування Україні безпеки від військової агресії з боку сусідніх держав. При цьому, процес ядерного роззброєння України відбувався в умовах реального міжнародного тиску, при якому Україна визнавалась західним демократичним світом, виключно за умови відсутності у неї ядерного арсеналу, або ж його збереження і подальшого перебування в ізоляції. Щодо раціональності зробленого вибору на даний час точаться дискусії, які можуть стати темою повноцінного дослідження.

При цьому, вже тоді державний секретар США Д. Бейкер назвав серед основних критеріїв, якими керуватимуться США разом з усім західним світом при визнанні нових незалежних держав – «не володіння ядерною зброєю» [2].

Крім того, важливе значення при прийнятті рішення мали Техніко-технологічні й фінансово-економічні фактори. 1999 р. спливали гарантійні терміни для 36 цих МБР, а 2002 р. – інших 10. Крім того, ядерні заряди, які мають обмежені строки використання та потребують обслуговування проектували, виготовляли та обслуговували підприємства, розташовані в росії. При цьому закінчення гарантійних термінів для деяких боєголовок розпочалося вже 1993 року [3, с. 40–47].

Принаймні аргументація саме такої офіційної позиції тодішньої влади підтверджується і словами Л. Кравчук, який зазначав: «Якби ми чекали до 1998-го року, то стали б заручниками ще страшнішого Чорнобиля, ніж пережили. Ніхто ядерних боєголовок у нас не взяв би через страх їх розчленувати, а куди нам з ними було дітися? Тому альтернативи в нас не було, повірте мені. Ми не готові були виготовляти боєголовки, щоб їх замінити, не мали жодної інфраструктури для використання та заміни ядерної зброї» [4].

Фактичну втрату Україною третього за розмірами у світі ядерного арсеналу було документально оформлено шляхом підписання 05 грудня 1994 року у Будапешті Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум) / Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons), скріпленого підписами Президентів України, росії та США, а також Прем'єр-міністра Великої Британії. Варто також

зауважити, що Китай та Франція, як постійні члени Ради Безпеки ООН не підписували меморандум, натомість офіційно висловивши свої гарантії у заяві збоку КНР та Декларації із супровідним листом збоку Франції.

Крім того, не менш визначальними були і соціальні фактори в умовах яких перебувала наша держава на той час.

Так, фактичний стан обізнаності суспільства про обставини, що передували та безпосередньо зумовлювали підписання Будапештського меморандуму передбачали з одного боку те, що громадськість перебувала під впливом багаторічних ілюзій, нав'язаних радянською пропагандою.

Однак, з точки зору юридичного аналізу положень Меморандуму, вбачається цілковито невизначене і недолуге ставлення тодішнього керівництва держави до того, яким документом було оформлено «гарантії» безпеки для України.

Питання щодо доцільності положень Меморандуму виникають ще на моменті самої форми документу. Так, згідно даних Великої Української Енциклопедії «меморандум у міжнародних відносинах – один із видів дипломатичного листування; дипломатичний документ, у якому **зафіксовано погляд сторони** на фактичний стан справ, докладно викладено фактичний та юридичний бік питання і наведено відповідні аргументи. Часто містить виклад та обґрунтування міжнародно-правової позиції держави. Може фігурувати як самостійний документ дипломатичного листування або як додаток до особистої чи вербальної ноти (у цьому разі меморандум розвиває та обґрунтовує зміст ноти). Меморандум засвідчує наміри сторін чи позиції держав. Він **узагалі не може розглядатися як документ, який має юридичну силу та якісь гарантії**. Прикметною рисою меморандуму є детальне викладення фактичного або юридичного боку того чи іншого питання. Меморандум уможливує викладення в суб'єктивній формі певних фактів, поглядів стосовно важливих питань тощо [5].

Тобто вже на стадії форми документу, що мав гарантувати Україні безпеку, в обмін на її ядерний арсенал, документ абсолютно не відповідав цілям для виконання яких був покликаний. Це у свою чергу є одним із пояснень того, чому Будапештський меморандум не зміг виконати свого призначення, коли склались обставини, які потребували цього понад усе, оскільки не мав статусу міжнародного договору, не передбачав процесу ратифікації та і загалом за змістом мало чим відрізнявся від положень договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Так, документ, що мав гарантувати безпеку держави, яка фактично відмовилась від третьо-

го у світ (за розмірами) ядерного арсеналу був реалізований у обсязі шести пунктів, що носять декларативний характер без будь-якої конкретики чи ефективного механізму реалізації.

Явні недоліки вбачаються і на стадії оцінки тексту, з точки зору його викладу двома мовами. Підписанти Меморандуму мали дискусії стосовно термінів, які вживатимуться у документі, а саме англійських термінів «guarantees» чи «assurances». Надзвичайно значущим є те, що термін «guarantees» використовувався у Вашингтонському договорі (Північноатлантичний договір від 04 квітня 1949 року) щодо надання гарантій членам НАТО, і передбачав, у тому числі, й військові зобов'язання. Однак для положень Будапештського меморандуму все ж було обрано термін «assurances», що за своєю суттю і фактичним перекладом є запевненням, а не гарантією, при цьому в тексті документа українською мовою викладено саме як «гарантії», щоправда такий термін вживається у документи лише одноразово – у його назві, що є сміхотворним з точки зору того, формат яких відносин такий документ мав врегульовувати.

Крім того, з тексту документа передбачалось наступне: «Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань.».

При цьому з юридичної точки зору такі положення документу є абсолютно пустими і не несуть жодного зобов'язання для сторін. Навіть розглядаючи запропоновані меморандумом консультації як механізм врегулювання потенційної ситуації, що несе загрозу Україні у вигляді застосування проти неї ядерної зброї чи збройної агресії проти нашої держави, здивування в першу чергу викликає те, що такі консультації по суті викладу положення мають проводитись за участі агресора, який їх зумовив своїми діями. Більше того, виникає ще й ряд логічних запитань: «у якому порядку проводитимуться такі консультації?», «як фіксуватимуться?», «що слугуватиме підтвердженням отримання результату за їх наслідками?», «у якому вигляді такий буде оформлятися?», «протягом якого строку такі консультації мають відбутись?», «що можуть за їх наслідками ухвалити учасники?»... Крім того, варто зауважити, що реальність сьогодні не залишає простору для сумнівів щодо того, що реальність функціонування зобов'язань може бути закріплена виключно ефективним механізмом застосування справедливих за своїм обсягом санкційних механізмів, що будуть покликані визначити міру відповідальності того, хто ухиляється від дотримання підписаних положень чи порушує їх.

Натомість, цілком зрозумілим є те, що ніхто не планував нічого гарантувати Україні і загалом учасники не переймались долею та безпекою останньої, єдина ціль полягала у роззброєнні на яке Україна погодилась фактично вимінявши ядерну зброю на пусті обіцянки у вигляді їх недолугого викладу у форматі міжнародного документа, що не має механізму реалізації.

Недолугість форми та викладу положень Будапештського меморандуму в подальшому після анексії півострову Крим та нападу росії на Україну у 2014 році дали, також, і простір для спекуляцій щодо того, що Меморандум не має юридичної сили, оскільки не був ратифікований жодною із держав, що дає можливість не брати його до уваги, не зважаючи на те, що згідно положень самого меморандуму такий набирає чинності з моменту його підписання та відповідно не потребує ратифікації.

Так, згідно тексту меморандуму передбачалось: «Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги».

Економічний тиск, був одним із механізмів впливу на дії і рішення, що приймались політичним керівництвом України протягом усього часу, з моменту проголошення нашої незалежності від Москви. Це проявилось не лише у вимінюванні зброї і тактичних ракетноносіїв на борги за газ, але і загалом при прийнятті рішень щодо шляху який мав обиратись Україною та її суспільством. Так росія чітко вибудовувала тактику контролю та прагнула впливу на політику у нашій державі, як це робилось кремлівцями неодноразово у ряді інших країн, однак саме такі дії і вилились у подальшому у події Революції Гідності, оскільки політики, що були затьмарені своєю безкарністю і всездозволеністю не врахували аспекту ментальності української нації і її прагнення самостійно вирішувати свій шлях.

Провал Будапештських «гарантій», став сигналом для усієї світової спільноти, що чи не єдиною запорукою забезпечення умов безпеки для своїх держав є розвиток власної ядерної зброї. Адже відомо, що чимало країн, які можна назвати регіональними лідерами будували відповідні плани і мали технологічні можливості для її створення. Сьогодні вони змушені серйозно замислитися про це, оскільки ситуація довкола України стала доказом ілюзорності сподівань щодо гарантій ядерних держав [6, с. 11].

24 лютого 2022 року росія розпочала проти України неспровоковану повномасштабну війну,

щоб стала найбільшою у Європі з часів Другої світової.

Будь-які намагання політичного керівництва України достукатись до представників західного демократичного світу із нагадуваннями, що нам гарантували безпеку у зв'язку із приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та підписанням Будапештського меморандуму потерпіли повний провал. Складається враження, що доля України була визначена кулуарними шляхами, у тому числі за участі агресора і жодних дій для реалізації тих слабких, декларативних норм про безпеку і повагу до суверенітету і територіальної цілісності України, що були вписані у меморандумі, вжито не було.

Висновки. Підписання Україною Будапештського меморандуму, а також приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї мало ряд передумов, що носили не лише об'єктивний характер, проте цей документ не приніс ані гарантій, ані безпеки на забезпечення яких був покликаний з точки зору його репрезентації.

Основною помилкою, що привела Україну до тих наслідків, які зараз переживає українське суспільство фактично є слабка правова свідомість останнього, яка плекалась маріонетковими політиками і цілеспрямовано просувалась. Планомірне ослаблення армії нашої держави, знищення військово-промислового комплексу та послідовна агресивна експропріація щодо української культури і самоідентифікації були чітко спланованими агресором, з метою реалізації ним свої терористичних і загарбницьких намірів.

Той хто не знає своєї історії буде змушений повторювати її уроки, Україною не було засвоєно найважливішого, який був влучно окреслений словами Отто фон Бісмарка: «Угоди з росією не варті й паперу, на якому написані». Підписання домовленостей із росією, ще й таких юридично неякісних і неефективних, за своєю суттю було дипломатичним форматом переговорів із терористами та грало лише на руку загарбникам на їх шляху до відтягування реальної війни з метою підготовки до такої у слушний час.

Нині Україна чітко усвідомлює, що найнадійнішим гарантом національної безпеки є боездатні й ефективні Збройні Сили України, які самостійно або у взаємодії з арміями країн-партнерів дадуть гідну відсіч мілітаристським поривам північно-східного сусіда. Однак робити це Україні доводиться в умовах повномасштабної війни та понівеченої нею ж економіки, оскільки навіть починаючи з 2014 року достатніх зусиль для забезпечення безпеки нашої держави вжито не було.

Міжнародні ж безпекові угоди не є ефективних механізмом гарантування безпеки допоки такі не визначають реальних механізмів втілен-

ня їх положень, при цьому повинні зумовлювати і настання значних негативних наслідків за порушення взятих на себе зобов'язань.

З точки зору фактичного застосування таких документів вони потребують вірного викладу положень, що не передбачав би можливість варіативності їх трактування, а також реальні обсяги відповідальності для того, хто наважиться на агресію і порушення міжнародних норм.

Існуючі на даний час міжнародні механізми є повільними та недостатньо жорсткими, потребують постійного спонукання та реалізуються часом надто пізно, а через те не можуть бути достатньо ефективними. Фактично можливість добитись реальних кроків для запуску інструментів міжнародного реагування зумовлюється не в останню чергу статусом держави на міжнародній арені.

Таким чином, реальним механізмом, що може забезпечитись національну безпеку країни є нарощування нею збройних сил та їх якісне забезпечення через потужних військово-промисловий комплекс, ефективну економіку, яка готова у тому числі і до викликів та забезпечення захисту території від можливості дестабілізації функціонування суспільства у зв'язку із виведенням з ладу інфраструктури шляхом обстрілів та бомбардувань. Фактично це механізм за якого країна може давати відсіч продовжувати ефективно функціонувати за будь-яких обставин і без підтримки міжнародних партнерів, при цьому маючи для них велику вагу і значення, що будуть зумовлювати саме ж прагнення цих партнерів до якнайшвидшого вирішення кризових ситуацій, якщо такі і виникнуть за описаних умов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шанта-

жу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К.: «МП Леся», 2017. 332 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Hai-Nyzhnyk_Pavlo/Rosiia_proty_Ukrainy_19902016_rr_vid_polityky_shantazhu_i_prymusu_do_viiny_na_pohlynannia_ta_sproby.pdf.

2. Василенко В. Щоб Україна стала суверенною державою, а її незалежний статус визнав увесь світ, було потрібно позбутись ядерної зброї. *Український Тиждень*. № 15 (335). 11–17 квітня 2014 р. URL: <https://tyzhden.ua/volodymyr-vasylenko-shchob-ukraina-stala-suverennoiu-derzhavoiu-bulo-potribno-pozbutys-iadernoi-zbroi/>.
3. Горбулін В. Без права на покаєння. Харків: Фоліо, 2009. 384 с.
4. Гай-Нижник П.П. Українсько-російські воєнно-політичні взаємини за президентств Л. Кравчука та Л. Кучми в контексті системи національної безпеки (1991–2004 рр.). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Філософські науки, Політичні науки*. Вип. 164 (8-9). К., 2021. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hai-Nyzhnyk_Pavlo/Ukrainsko-rosiiski_voienno-politychni_vzaiemny_za_prezydenstv_L_Kravchuka_ta_L_Kuchmy.pdf?
5. Велика українська енциклопедія. Трактатування Будапештського меморандуму. URL: https://vue.gov.ua/Будапештський_меморандум_1994.
6. Лоссовський І.Є. До 20-ї річниці будапештських «гарантій»: Агресія Росії проти України як фактор ерозії міжнародно-правових режимів нерозповсюдження. *Зовнішні справи*. 2014. № 11. С. 6–11.